

حضور پیدا و پنهان

زن

در متون صوفیه

زهرا طاهری

طاهری، زهرا، ۱۳۳۸ -	
حضور پیدا و پنهان زن در متون صوفیه: زنان صوفی از آغاز سده‌های نخستین هجری تا دوران قبل از انقلاب مشروطه / زهرا طاهری - تهران: نشر ثالث، ۱۳۹۰.	
۳۲۸ ص.	
شابک ۶-۳۶۲-۳۸۰-۹۶۴-۹۷۸	ISBN 978-964-380-462-6
زنان عارفه	
ط ۲۷۸ BP	۲۹۷/۸۹۲

دفتر مرکزی: خیابان کریمخان زند/ بین ایران‌شهر و ماهشهر/ پ ۱۵۰/ طبقه چهارم/ تلفن: ۸۸۳۰۲۳۳۷
فروشگاه: خیابان کریمخان زند/ بین ایران‌شهر و ماهشهر/ پ ۱۴۸/ تلفن: ۷-۸۸۳۲۵۳۷۶

□ حضور پیدا و پنهان زن در متون صوفیه

• زهرا طاهری • ناشر: نشر ثالث

• مجموعه دین و عرفان

• چاپ اول: ۱۳۹۰ / ۱۱۰۰ نسخه

• لیتوگرافی: ثالث • چاپ: سازمان چاپ احمدی • صحافی: صفحه‌پرداز

• کلیه حقوق چاپ محفوظ و متعلق به نشر ثالث است

ISBN 978-964-380-462-6

شابک ۶-۳۶۲-۳۸۰-۹۶۴-۹۷۸

پست الکترونیکی: Info@salesspub.ir

سایت اینترنتی: www.salesspub.ir

• قیمت: ۷۳۰۰ تومان

فهرست

۱۱	پیشگفتار
۱۷	بخش یکم: از زاهد - صوفیان بین النهرین تا صوفیان خراسان
۱۹	زنان صوفی در سده‌های نخستین اسلامی
۲۳	تصوف
۲۹	زن و تصوف
۳۲	دوره اول: قدیس بانوان
۳۵	نقطه آغاز تحول
۴۱	دوره دوم: زنان صوفی
۴۶	صوفی بانوان خراسان
۷۱	بازنگری سیر حضور زنان صوفی از بصره تا نیشابور
۸۱	بخش دوم: زنان در حلقه عقلای مجانبین
۸۳	جدال خوف و انس
۹۲	زنان در سلک خردمندان مجنون
۱۰۳	از طرب تا شیفتگی
۱۰۶	اهل نظر دو عالم در یک نظر بیازند
۱۱۱	بخش سوم: زنان صوفی در دوران میانه اسلامی
۱۱۳	دفتر عقل
۱۱۳	زنان در عرصه علوم اسلامی

۱۱۸	حلقه زنان صوفی در خاندان قشیری
۱۲۶	مریدان زن در خانقاه ابوسعید
۱۳۵	بخش چهارم: زنان و تعالیم صوفیه در طریقت مولانا
۱۳۷	آیت عشق
۱۳۷	از مدرسه تا مجلس سماع
۱۴۱	جایگاه زن در تعالیم بهاء‌ولد
۱۴۵	معارف و بدعت سخن گفتن از زنان در بیان تجربیات روحانی
۱۴۷	زنان در حلقه مریدان بهاء‌ولد
۱۵۰	زن و مفاهیم عرفانی در مجالس مولانا
	موقعیت اجتماعی زنان خاندان‌های حکومتی در
۱۵۲	عصر خاندان مولانا
۱۵۶	زنان خاندان مولانا
۱۶۵	نقش اجتماعی زنان خاندان مولانا
۱۷۸	زنان در حلقه مریدان مولانا
۱۸۸	زن در مکتوبات
۱۹۳	جدال با ناهنجاری‌های عرفی
۱۹۸	زنان در حلقه مریدان جانشینان مولانا
۲۰۳	خانقاه‌داری زنان
۲۱۲	زنان خانقاه‌دار در طریقت مولانا
۲۱۸	زن در عرصه سماع صوفیه
۲۲۳	زن و سماع
۲۲۷	زنان و مجالس سماع در طریقت مولانا
۲۳۴	بازنگری جایگاه زن در طریقت مولانا
۲۳۹	بخش پنجم: کرامات زنان صوفی در افسانه‌های مریدان
۲۴۱	زن و کرامات

۲۴۹	مشایخ زن و قداست ازلی
۲۵۵	از تجربه‌های ملموس این جهانی تا تقدس
۲۵۹	روایاتی از جنس زمین و زمینیان
۲۶۳	ساختار روایت‌های کرامات
۲۶۷	بخش ششم: در گذار یک دگرگونی
۲۶۹	موسم ورع و روزگار پرهیز
۲۷۰	زنان در حیطه علوم مذهبی
۲۷۶	زنان و گرایش‌های عرفانی
۲۸۰	عرفان شیعی در تقریر و بیان زنان
۲۸۷	زن صوفی صاحب دیوان
۲۹۰	مکتب فکری حیاتی
۲۹۷	زیور شاعری: نگاهی به مقدمه دیوان
۳۰۰	نقد شعر حیاتی
۳۰۷	حیاتی و موسیقی
۳۰۹	اشاره آخر، حکایت همچنان باقی
۳۱۳	کتابنامه
۳۲۱	نمایه

پیشگفتار

مسئله شخصیت زن در فرهنگ سرزمین‌هایی که در حیطه جغرافیایی جهان اسلام جای دارند، یکی از مطرح‌ترین موضوعاتی است که در چند دهه اخیر توجه محققین تاریخ و فرهنگ ادیان را به خود جلب کرده است. اعتقادات رایج جهان امروز در مورد پایداری حضور زن در عرصه تاریخ و فرهنگ کشورهای که با وجود پیشینه‌های تاریخی و فرهنگی گونه‌گون و دیگرگون، در محدوده جغرافیای دنیای اسلام جای دارند، نشانه ناآگاهی از موقعیت و نقش زن در تاریخ این جوامع است.

این یک واقعیت تاریخی است که جوامع بشری از یک دوره بسیار طولانی مردسالاری گذشته‌اند و طبیعتاً در این دوره، عرصه حضور بر زنان بسیاری از جوامع - و نه تنها جوامع اسلامی - تنگ بوده است، و مهم‌تر این که قوانین و تعالیم ادیان نیز در بسیاری از زمینه‌های مربوط به زن در طول تاریخ تحریف شده و از اصل مفاهیم خود در متون الهی جداگشته است. شاید به این دلیل که آسان‌ترین راه در پرده نگهداشت زن بهره‌جویی از اعتقادات دینی و جعل احادیث و نقل سنن بوده است و قلم هم در کف مردان. اما در این واقعیت تاریخی هم که زنان در این تنگناها نیز راه خود را به علم و هنر و فرهنگ زمان خویش کاویده‌اند و تسلیم سدهای عظیم تعبیرهای قهرآمیز نشده و چون جویباری آرام روان بوده‌اند، تردیدی نیست. زنان مسلمان هم از این قاعده مستثنی نبوده‌اند و در طول تاریخ، بنا به مقتضای شرایط جوامع خویش، هم در حیطه علوم عصر و هم در عرصه هنر حضور داشته‌اند.

در این کتاب من در جستجوی زنان بی نام و نشانی هستم که با تعالیم صوفیه در ارتباط بوده‌اند. مشخص کردن چارچوب جغرافیایی این پژوهش، با در نظر گرفتن آمیختگی ملل اقوام مسلمان به خصوص در سده‌های نخستین دوران اسلامی، کاری شدنی نبود. چرا که سفر سنت صوفیان بوده و مشایخ بزرگ طریقت‌های آغازین تاریخ تصوف با حد و مرز جغرافیایی سر و کاری نداشته‌اند و، برای مثال، بذر اعتقاداتی که محصول آرا و اندیشه‌های عارفان خراسان بود در اندک مدتی در خاک عراق و مصر و شام و آسیای صغیر و ترکستان افشانده می‌شد و برگ و بار می‌داد. مشخص کردن چارچوب زبانی هم برای این پژوهش امکان‌پذیر نبود، چرا که در طول تاریخ ایران بعد از اسلام، اگر نه همه، بیش‌تر متفکران و تذکره‌نویسان ایرانی کتاب‌های خود را به زبان عربی نوشته‌اند و فارسی را زبان شعر شمرده و آن را به شاعران و شوریدگان واگذاشته‌اند. بررسی چند و چون حضور زنان در طریقت‌های صوفیانه همه سرزمین‌های اسلامی هم که سنگی است نزدنی و از گنجایش یک قلم تحقیق بیرون است. تلاش من این بوده است که عرصه جغرافیای ایران و زبان فارس را مرکز پرگار قرار دهم و بدین ترتیب چهارچوبی برای این جستجو فرض کنم، اما ناگزیر دامنه این کندوکاو و به تألیفات عربی صوفیان ایرانی، و حیطه جغرافیایی سرزمین‌های دیگر مسلمان‌نشین هم کشیده شده است.

بخش نخستین این کتاب به بررسی حضور زنان در عرصه تصوف چهار سده اول هجری می‌پردازد. هدف این بخش، که با مقدمه‌ای مختصر از تاریخ پیدایش طریقت صوفیان آغاز می‌شود و اشاراتی به نخستین راهب - صوفیان زن در بین‌النهرین را نیز به دنبال دارد، بررسی چند و چون حضور و آرای زنان صوفی خراسان و به خصوص نیشابور است. حضور مشایخ نام‌آوری چون بایزید بسطامی، حمدون قصار، و ابو حفص نیشابوری، خراسان این عصر را جایگاه تجلی بلندترین مفاهیم عرفانی و آرای فقیان ساخته بود و زنانی چون فاطمه نیشابوری، ام‌علی (همسر احمد خضرویه)، و وهطیه ام‌فضل در سلک اهل طریقت و فتوت این دوران بودند. این بخش کتاب به بررسی روابط سی زن صوفی خراسانی با مشایخ طریقت خراسان و مجالس آنان می‌پردازد. منبع

اصلی این مبحث کتاب *ذکر النسوة المتعبدات الصوفیات ابو عبد الرحمن سلمی* است.

بخش دوم چند و چون زندگی زنانی را که به سلك عقلای مجانبین درآمده بودند مورد بررسی قرار می‌دهد. زنانی که سخنانشان شطح‌آمیز و راه و رسمشان شوریدگی بود و گرچه از دیدگاه مردم، دیوانه به نظر می‌آمدند، سرسلسله شوریدگانی به‌شمار می‌آیند که در سده‌های بعد در هیئت عقلای مجانبین، ناقدان شرع و عرف و ناسامانی‌های اجتماعی گشتند و وارثان‌شان در مثنوی‌های عطار زمین و زمان را به هم دوختند. منبع اصلی مورد استفاده این بخش کتاب *عقلاء مجانبین از ابوالقاسم نیشابوری* است.

بخش سوم با مقدمه مختصری که اشاره به زنان عالم خراسان در سده‌های پنجم و ششم هجری دارد، به بررسی حضور آنان در خاندان ابوالقاسم قشیری و طریقت ابوسعید ابوالخیر می‌پردازد. نگاهی به حضور فاطمه ام‌البنین دختر ابوعلی دقاق و همسر ابوالقاسم قشیری به عنوان سرسلسله زنان عالم خاندان‌های بزرگ خراسان این عصر، و همچنین زنانی که با مجالس ابوسعید ابوالخیر در ارتباط بوده‌اند، چارچوب مباحث این بخش را ساخته است. منابع اصلی مورد استفاده این بخش کتاب *السیاق لتاریخ نیشابور* از عبدالغافر فارسی و *اسرارالتوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید از محمد بن منور* است.

بخش چهارم حضور زنان در حلقه مریدان مولانا جلال‌الدین محمد را مورد بحث قرار می‌دهد. در مقدمه این بخش کوشیده‌ام تعالیم بهاء‌ولد در کتاب *معارف* و همچنین رابطه زنان با مجالس و مدرسه او را به عنوان پایه و زمینه دیدگاه مولانا در مورد زن بررسی کنم؛ و در ضمن، شرایط اجتماعی زنان - و به خصوص زنان خاندان‌های فرمانروایی آسیای صغیر - را نیز از نظر دور ندارم. به دلیل گزارش‌هایی که از حضور زنان در مجالس سماع و خانقاه‌داری آنان در منابع این دوره وجود دارد، موضوع ارتباط زنان با خانقاه و مجالس سماع صوفیه تا زمان مولانا را نیز در دو مبحث جداگانه مورد بررسی قرار داده‌ام. منابع اصلی مورد استفاده در این بخش، *معارف بهاء‌ولد*، *قیه ما قیه مولانا*، و *مناقب العارفین افلاکی* است.

بخش پنجم سراسر حکایت کرامات زنان صوفی است از طی ارض تا رویاندن زمین و دست کشیدن به ساق عرش. با تکیه بر این اصل که در هر آیین و مذهبی، روایات افسانه‌گونی وجود دارد که عناصر سازندهٔ حیات آنند، و طریقت‌های صوفیه هم از این چارچوب بیرون نیستند، و همچنین با در نظر گرفتن این نکته که در متون صوفیه، روایات تجربیات روحانی و افسانه‌های کرامات مشایخ سهم عمده‌ای دارند؛ این فصل را به واریسی روایت‌های کرامات زنان صوفی اختصاص داده‌ام.

چارچوب بررسی من در این بخش این است که به آن‌ها به صورت فولکلور روحانی طریقت‌های صوفیه و از همان دریچهای بنگرم که به اساطیر می‌نگریم، تا جانب جهان ذهنی مریدان طریقت در مورد این روایات نگاه داشته شود. برخلاف بقیه بخش‌های کتاب، این بخش هیچ‌گونه چارچوب زمانی و مکانی ندارد و جهانی است که برای آن نمودار و آمار نمی‌توان ساخت. هر زنی از یک گوشهٔ زمین و تاریخ می‌آید تا بار سنگین ولایت، و در جهان ذهنی مریدان نقشبند کراماتی می‌گردد که حیات طریقت‌های صوفیه به آن‌ها نیاز دارد. تنها کتاب فارسی مفصلی که در رابطه با کرامات زنان یافتم، تذکرهٔ بغراخانی است که شرح زندگی افسانه‌وار نوزده زن صوفی را در نوزده فصل پایانی خود ثبت کرده است. اهمیت این کتاب در این است که حضور زنان را در هاله‌ای از تقدس و خوارق عادات پیچیده و از آنان همان چهره‌ای را تصویر کرده است که مریدان طریقت‌های صوفیه در طول تاریخ از اولیاءالله ترسیم کرده‌اند.

بخش ششم، بخش پایانی کتاب است، گرچه حکایت همچنان باقی می‌ماند. مقدمهٔ این مبحث اشارهٔ مختصری است به تحولات طریقت‌های صوفیه در دوران صفویه، و وقفه‌ای که با بر سر کار آمدن وارثان شیخ صفی‌الدین اردبیلی، در هیئت شاه شیخ صوفیان، در کار تصوف روی داد. از سدهٔ دهم تا سیزدهم هجری دو جریان عمده در سیر تاریخ تصوف در ایران شکل گرفته است، یکی اعلام تشیع به عنوان مذهب رسمی و برکنار راندن صوفیان از سوی پادشاهان صفوی، و دیگری، مهاجرت مریدان مکتب شاه نعمت‌الله ولی از دکن به ایران و احیای این طریقت در نیمهٔ نخست دوران حکومت زندیه. زندگی و

آثار دو زن صوفی در این دوران مورد بحث و بررسی بخش پایانی کتاب است. منابع اصلی مورد استفاده این بخش، کتاب جامع‌الکلیات از ام‌سلمه نیری و دیوان حیاتی سروده حیاتی کرمانی است.

از آغاز دوران قاجار به بعد بر اثر تحولاتی که به تدریج منجر به انقلاب مشروطه گشت و دگرگونی‌هایی که در همه زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی شکل گرفت، بسیاری از طریقت‌های صوفیه در انشعاب‌های بی‌شمار کم‌کم رنگ باختند. در دوران معاصر هم پاره‌های طریقت‌های بنیاندار دنباله کار خویش گرفته‌اند و برخی از طریقت‌های جدیدالتأسیس هم برای خود شجره‌نامه خرقة و سجاده ساخته و طریقتداری پیشه کرده‌اند، که در هر صورت در حیطه این مقال نمی‌گنجند. از مؤسسه مطالعات زبان‌ها و فرهنگ‌های آسیایی - آفریقایی دانشگاه مطالعات خارجی توکیو که چاپ اول این کتاب را برعهده گرفته است، و همچنین از آقای پروفیسور کوشیچی هاندا که مقدمات چاپ اول را فراهم ساختند سپاس بسیار دارم. مرهون راهنمایی‌های استادان گرانقدری هستم که کتاب را خواندند و کم و کاستی‌هایش را یادآور شدند و پیشنهادها و نظریاتشان چراغ راه من بود. یافتن بسیاری از زنان خراسانی این کتاب را مدیون اشارات استادم آقای دکتر شفیع کدکنی هستم که در کتاب‌ها و مقاله‌هایشان آنان را نادیده نگرفته و حتی شده به اشارتی، ذکر آنان را آورده‌اند. آقای دکتر محمد استعلامی پیش‌نویس کتاب را خواندند و مرا از نظریاتشان بی‌نصیب نگذاشتند. سپاسگزار نکته‌بینی‌ها و راهنمایی‌های ایشان هستم. آقای دکتر تقی پورنامداریان پیش‌نویس بسیاری از بخش‌های کتاب را خواندند و نظریات و پیشنهادهای ایشان، مخصوصاً در باب مثنوی برای من بسیار ارزنده بود.

دسترسی به کتابخانه پژوهشگاه علوم انسانی نیز از طریق ایشان برای من میسر گشت. آقای دکتر هاشم رجب‌زاده استاد بخش ایرانشناسی دانشگاه مطالعات خارجی اوساکا پیش‌نویس کتاب را با دقتی که خاص خود ایشان است، خواندند و هیچ نکته‌ای را نادیده رها نکردند. وامدار محبت و زحمات همه این استادان خواهم بود.

دانشگاه مطالعات خارجی توکیو محیط مساعدی برای کارهای پژوهشی

است، اما متأسفانه قسمت فارسی کتابخانه اصلی دانشگاه بسیار محدود است و به همین دلیل اگر یاری دوستانم و ایرانشناسان ژاپنی - که همه در دفترهای کارشان مجموعه‌های مفصلی از کتاب‌های مربوط به رشته تحقیقی خود دارند - نبود، به سرانجام رساندن این کار میسر نمی‌گشت. از آقای پرفسور موریو فوجی، دکتر نوبوآکی کندو، دکتر کازوئو موریموتو، دکتر منصور صفت‌گل، دکتر یوسف نیزی، خانم دکتر مینا فاضلی‌پور، خانم دکتر آیانو ساساکی، خانم سوسن تسلیمی و آقای ماکوتو کوراساوا سپاس بسیار دارم که در تهیه منابع مرا یاری دادند.

خانم دکتر ساتوکی یوشیه و ناهو اونودرا با ظرافت خاص ژاپنی‌ها در کارهای تکنیکی چاپ اول مرا یاری دادند، و من سپاسگزار حوصله و دقت ایشانم. خانم کیمیکو یاگی استاد زبان و ادبیات عرب در دانشگاه مطالعات خارجی توکیو سه سال پیش، پیشنهاد نوشتن مقاله‌ای در زمینه زنان صوفی را برای چاپ در مجله دانشگاه مطرح کردند و در حقیقت پیشنهاد ایشان هسته نوشتن این کتاب گردید. مقاله «زنان صوفی چهار سده نخستین هجری» را که خلاصه‌ای از بخش اول این کتاب است، خانم دکتر کیمیه مائدا به ژاپنی ترجمه کردند، که در سال ۲۰۰۴ در نشریه دانشگاه ملی استرالیا، کنبرا به چاپ رسید.

چاپ دوم کتاب در ایران بدون پیگیری‌های مدام آقای دکتر موسی اکرمی میسر نمی‌شد؛ سپاسگزار مهر و یآوری ایشان و کوشش دست‌اندرکاران نشر ثالث هستم.

مادرم که راهگشای همیشه من بوده است، و رای سپاس است. ممنون محبت و یاری همسرم رضا تنها، و صبوری پسرهایم میلاد و سهند هستم. و کلام آخر این که هرگونه کمی و کاستی مباحث این کتاب برعهده من است.

زهره ظاهری

دانشگاه مطالعات خارجی توکیو

پاییز ۲۰۱۰